

**ԷՂՎԱՐԴ ԳՈՎԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ-ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԵՎ
ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ***

DOI: 10.54503/2738-277X.2025.1(22)-65

Մանվելյան Սերգեյ

պատմական գիտությունների թեկնածու,

Ռուս-հայկական համալսարան,

Արևելագիտության ինստիտուտի դասախոս.

sergeymanvelyaneph@gmail.com

Բանալի բառեր. հայատառ թուրքերեն բառարան, լատինատառ թուրքերեն-հայերեն բառարան, արևմտահայերեն, արևելահայերեն, լատինատառ արևմտահայերեն, բառարանագիր Էդվարդ Գովան, թուրքական լեզվաքաղաքականություն:

Նախաբան

Օսմանյան կայսրության կողմից ոչ մուսուլման բնակչության հանդեպ իրականացված բռնի իսլամացման և թուրքացման քաղաքականության կարևոր մաս է կազմել լեզվական ուժացումը, որի հետևանքով, մասնավորապես, կայսրության մի շարք գավառներում (Կեսարիա, Սեբաստիա, Ադանա, Այնթապ, Եդեսիա և այլն) բնակվող հայերը զրկված էին մայրենի լեզվով հաղորդակցվելու տարրական իրավունքից: Օսմանյան իշխանությունների այս հետևողական քաղաքականությունը շարունակվել է նաև հանրապետական Թուրքիայի շրջանում:

Ազգային ինքնության պահպանման նպատակով ծնունդ առած հայատառ թուրքերեն գրականությունը թուրքախոս արևմը-

* Ներկայացվել է 26.06.2025, գրախոսվել՝ 07.07.2025:

տահայության միակ ապավենն էր դարձել: 14-20-րդ դարերում գրվել և տպագրվել են հայատառ թուրքերեն աստվածաբանական գրքեր, ավետարաններ, տաղարաններ, բժշկարաններ, գեղարվեստական և թարգմանական գրքեր, ինչպես նաև հայ բառարանագրության պատմության անքակտելի մասը կազմող հայերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-հայերեն բառարաններ:

Ըստ պոլսահայ հետազոտող Գևորգ Փամուքյանի՝ 16-րդ դարից հայտնի են հայատառ թուրքերեն ձեռագիր բառարանների ամենահին նմուշները: Կան նաև ձեռագիր բնագրերին կցված բառարաններ կամ մի քանի էջից բաղկացած բառացանկեր, որոնք հիմնականում ծառայել են տվյալ բնագրին²:

Հայատառ թուրքերեն գրականության ականավոր ուսումնասիրող Հասմիկ Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ հայատառ թուրքերեն բառարաններն ավելի քան 50-ն են: Կոստանդնուպոլսում, Վենետիկում, Վիեննայում և այլուր տպագրված բառարանները ոչ միայն առանձնանում են իրենց կիրառական և գիտական նշանակությամբ, գրահրատարակչական բարձր որակով, այլև չեն կորցնում իրենց հետաքրքրությունը նաև մեր օրերում:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ օսմանյան շրջանում լույս տեսնող երկլեզու կամ բազմալեզու բառարանների հայերեն բաժինը գրված է եղել արևմտահայերեն, իսկ թուրքերենը (իմա՝ օսմաներենը)՝ արաբատառ կամ հայատառ (արևմտահայերենի

1 **K. Pamukciyan**, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar - C. II, İstanbul, 2002, s. 132. Տե՛ս նաև **Ա. Ժ. Ավետիսյան**, *Մատենադարանի այլալեզու ձեռագիր բառարանները: Պարսկերեն-օսմաներեն, արաբերեն-օսմաներեն, չաղաթայերեն-օսմաներեն, արաբերեն-պարսկերեն-օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն-պարսկերեն, հայատառ թուրքերեն-արաբերեն: Ուսումնասիրություն և նկարագրություն*, Գիրք Ա., Ե., 2024:

2 **Հ. Ստեփանյան**, *Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր բառարաններ*, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, Ե., 2005, էջ 253:

3 **Հ. Ստեփանյան**, *Հայատառ թուրքերեն գրականությունը*, Ե., 2023, էջ 118:

ուղղագրական և հնչյունական կանոնների համաձայն): Ըստ Հ. Ստեփանյանի կազմած մատենագիտության՝ հայատառ թուրքերեն-հայերեն (արևմտահայերեն՝ Ս.Մ.) վերջին բառարանը լույս է տեսել 1919 թ. Նյու Յորքում:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայրենագրկված և մարդկային, հոգևոր-մշակութային, լեզվական, նյութական ահռելի վնասներ կրելուց զատ, հայատառ թուրքերեն գրականությունն աստիճանաբար կորցրեց իր գործնական նշանակությունը: Քեմալ Աթաթյուրքի պատվերով և պոլսահայ լեզվաբան Հակոբ Մարթայանի (Դիլաչար) գործուն ջանքերով 1928 թ. թուրքերենն արաբատառ գրից դարձավ լատինատառ: Այդ շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը լույս են տեսել լատինատառ թուրքերեն-արևմտահայերեն ընդամենը երկու բառարան: Առաջինը հեղինակել է Ստամբուլի Բանկալթըի Վիեննական Մխիթարյան վարժարանի ուսուցիչ, Մխիթարյան միաբան Հայր Արիստակես վարդապետ Բոհձալյանը⁴, երկրորդը՝ պոլսահայ տնտեսագետ Էդվարդ Գովանը⁵: Վեր-

⁴ **Ա. ՅԲ. Շադուպեան**, *Հայատառ թրքերեն-հայերեն բառարան*, Նիւ Եորք, 1919 (տե՛ս **Ա. Ստեփանեան**, *Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1727-1968)*, Ստամբուլ, 2005, էջ 341-342 / **H. A. Stepanyan**, *Ermeni harfli Türkçe kitapları ve süreli yayınlar bibliyografyası (1727-1968)*, İstanbul, 2005, s. 341-342 / **H. A. Stepanian**, *Bibliographie des livres et de la presse Armeno-Turque (1727-1968)*, Istanbul, 2005, p. 341-342): Հեղինակն իր «Երկու խօսք»-ում նշում է, որ պատրաստել է նաև «հայերեն-թրքերեն» բառարան, «գոր լոյս կ'ընծայեմ յարմար ատենը» (տե՛ս **Ա. ՅԲ. Շադուպեան**, նշ. աշխ., էջ 4): Ցավոք, հիշյալ բառարանը մնացել է անտիպ:

⁵ **Ա. Պոհձալեան վրդ.**, *Թրքերեն-հայերեն առձեռն բառարան*, Իսթանպուլ, 1981, 535 էջ / **[Rahip] A. Bohçalıyan**, *Türkçe-Ermenice sözlük*, İstanbul, 1981, 535 sf.: Սույն բառարանը նույնությամբ վերահրատարակվել է 1996 թ.:

⁶ **Ե. Գովան**, *Թրքերեն-հայերեն ասութիւններու այժմեական բառարան* [30.600 բառ], Իսթանպուլ, 2016, 888 էջ / **Y. Kovan**, *Deyimlerle Türkçeden Ermeniceye güncel sözlük* [30.600 kelime], İstanbul, 2016, 888 s. Այսուհետև՝ **Ե. Գովան**, *Թրքերեն-հայերեն ասութիւններու.....*:

ջինս կազմել է նաև առաջին արևմտահայերեն-լատինատառ թուրքերեն բառարանը⁷։ Լույս է տեսել նաև թեմատիկ ընդգրկմամբ (բայեր, ընտանիքի անդամներ, մարմնի մասեր, կենդանիներ, բույսեր և այլն) արևմտահայերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-արևմտահայերեն համառոտ բառարան⁸։

Ինչ վերաբերում է արևելահայերեն-լատինատառ թուրքերեն և լատինատառ թուրքերեն-արևելահայերեն երկկեզու բառարանների ստեղծմանը, ապա դրանք գրվել են միայն Հայաստանի երրորդ Հանրապետության շրջանում⁹։

Թուրք բառարանագրության ասպարեզում ևս թեմայի առնչությամբ լույս են տեսել արևելահայերեն-լատինատառ թուրքերեն¹⁰ և արևմտահայերեն-արևելահայերեն-լատինատառ թուր-

⁷ **Y. Kovan**, *Türk alfabetesine göre sıralı Ermeniceden Türkçeye güncel sözlük*, İstanbul, 2021, 712 sf. / **Ե. Գովան**, *Թրքերեն այբբենական կարգով դասավորված հայերեն-թրքերեն այժմեական բառարան*, Իսթանպուլ, 2021, 712 էջ։ Այսուհետև՝ **Ե. Գովան**, *Հայերեն-թրքերեն...*։

⁸ **Ի. Բ. Պոյաճեան (Կեօթողլու)**, *Համառոտ բառարան*, Իսթանպուլ, 2023, 128 էջ։ Սույն բառարանը լրամշակված տարբերակով վերահրատարակվել է 2025 թվականին (133 էջ)։

⁹ **Կ. Կոնտակյան (Ք. Գունդակյան)**, *Թուրքերեն-հայերեն բառարան (20.026 բառ)*, Ե., 2003, 368 էջ / **K. Kondakçyan (K. Kundakçyan)**, *Türkçe-Ermenice sözlük (20.026 kelime)*, Erivan, 2003, 368 sf. (այս բառարանն արժանացել է դրական կարծիքի ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրեն (1962-2005), ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանի կողմից (տե՛ս Նույն տեղում, էջ 5)։ **Ռ. Ղազարյան**, *Թուրքերեն-հայերեն բառարան (շուրջ 27.000 բառ և բառակապակցություն)*, Ե., 2003, 576 էջ։ **Ք. Գունդակյան (Կ. Կոնտակյան)**, *Հայերեն-թուրքերեն համառոտ բառարան*, Ե., 2011, 160 էջ / **K. Gundakçyan (K. Gondakçyan)**, *Ermenice-Türkçe küçük sözlük*, Erivan, 2011, 160 sf.; **Մ. Դեբնենջյան**, *Հայերեն-թուրքերեն բառարան (60.000 բառ)*, Ե., 2013, 400 էջ։ **Գ. Հովհաննիսյան, Հ. Շրանոսյան**, *Աշխարհագրական-երկրագրական եզրույթների և հասկացությունների հայերեն-թուրքերեն, թուրքերեն-հայերեն բառարան (1500 եզրույթ և հասկացություն)*, Ե., 2021, 138 էջ։

¹⁰ **B. Karaca**, *Doğu Ermenice-Türkçe sözlük*, Ankara, 2001, 164 sf. Սույն բառարանը վերահրատարակվել է՝ **B. Karaca**, *Doğu Ermenice-Türkçe sözlük*, Ankara, 2007, 371 sf.

քերեն¹¹ երկու հրատարակություն:

Էդվարդ Գովանի կյանքը և բառարանագրական գործունեությունը

Մեքաստիայից և Պոլսից անվանի տնտեսագետ, բառարանագիր **Էդվարդ Գովան-Մոսիկյանը**¹² (թուրք.՝ Yetvart Kovan [Եդվարթ Քովան], արևմտ.՝ Եդուարդ Գովան) ծնվել է 1927 թ. մայիսի 12-ին, Կ. Պոլսում: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Բանկալթըի Վիեննական Մխիթարյան վարժարանում: 1951 թ. ավարտել է Ստամբուլի համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետը: 1955-1995 թթ. հիմնել և ղեկավարել է «Գովան» հաշվապահական գրասենյակը: Ստամբուլի Վիեննական Մխիթարյան (1961-1981) և Կեդրոնական (1964-1971) վարժարաններում դասավանդել է հաշվապահություն: 1964-1982 թթ. համայնքային մի շարք կառավարման խորհուրդներում զբաղեցրել է պատասխանատու պաշտոններ (Սուրբ Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի և Թրքահայ ուսուցչաց հիմնարկի վարչությունների և Բեյոզլուի Ս. Երրորդություն եկեղեցու թաղային խորհրդի անդամ): 1970-2010 թթ. եղել է Ստամբուլի հայոց պատրիարքության Խորհրդակցական մարմնի անդամ և ֆինանսական հանձնաժողովի ատենապետ: Նրան անվանում էին «Քովան հոջա» (հայ.՝ «ուսուցիչ Գովան» կամ «վարպետ Գովան»): Է.

¹¹ **İ. Çağlar**, *Ermenice-Türkçe sözlük (22.000 civarında Ermenice kelime)*, Ankara, 2016, 551 sf. / **Ի. Չաղլար**, *Հայերեն/հայերեն-թիւրքերեն/թյուրքերեն բառարան (շուրջ 22.000 հայերեն բառ)*, Անկարա, 2016, 551 էջ:

¹² Ս. թ. հունիսի 8-ին է. Գովանի միակ զավակի՝ Կ. Պոլսի Գարաջոզյան ազգային որբանոցի վարչության փոխատենապետ, ատամնաբույժ Գարուն Գովանի և նրա տիկնոջ՝ կրթության փորձագետ Մելինե Բյույուքաֆերյան-Գովանի հետ Երևանում մեր հանդիպման ընթացքում, հարցմանս ի պատասխան, նշվեց, որ 1934 թ. հունիսի 21-ին «Ազգանվան օրենք»-ն ընդունելուց հետո իրենց «Մոսիկյան» տոհմական ազգանունը դարձել է «Գովան» (հայ.՝ գովան, գովելի):

Գովանը վախճանվել է 2021 թ. հունիսի 29-ին, Ստամբուլում: Համայնքային շրջանակներում նրա ունեցած ակնառու ծառայությունները նկատի ունենալով՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ն.Ա.Տ. Սահակ Բ. արքեպիսկոպոս Մաշալյանի տնօրինությամբ կազմակերպվել է պատվո հուղարկավորություն Գումգափուի Սուրբ Աստվածածին մայր եկեղեցում: Նրա մարմինն ամփոփված է Բալըքլըի հայոց գերեզմանատանը:

1950-ական թվականներից սկսած տնտեսագիտական բնույթի հոդվածներով թղթակցել է թուրքական «Akşam» («Երեկո»), «Cumhuriyet» («Հանրապետություն»), «Yeni Gazete» («Նոր Թերթ») պարբերաթերթերին, ինչպես նաև հայկական «Ժամանակ» և «Մարմարա» օրաթերթերին¹³: Այդ շրջանում Է. Գովանը դժվարություններ է ունեցել իր հոդվածներում առկա թուրքերեն որոշ մասնագիտական եզրույթների հայերեն համարժեքները գտնելու առնչությամբ: Հին բառարանները ուսումնասիրելով և հայկական ու թուրքական լրագրերի օրվա լուրերի բառապաշարն իրար հետ համեմատելով՝ նա ընդլայնում է այդ բառացանկը, համապատասխանեցնում բառարանագրական պահանջներին և 1996 թ. հրատարակում առևտրա-տնտեսագիտական եզրույթների երկլեզվյան բառարանը¹⁴: Հետաքրքրական է նաև բառարանի վերջում ներառված «Ticaret Hayatından Seçilmiş Atasözleri / Առևտրական կեանքի ընտրուած առածներ» հավելվածը¹⁵: Օրինակ՝

¹³ Է. Գովանը հեղինակ է նաև մասնագիտական և հուշագրական գրքերի՝ **Y. Kovan**, *Muhasebenin basitleştirilmiş temel kuralları*, İstanbul, 2009; **Y. Kovan**, *Bir muhasebecinin 50 yıllık meslek anıları*, İstanbul, 2007.

¹⁴ **Y. Kovan**, *Türkçeden-Ermeniceye Ticari-Mali-Ekonomik Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 1996, 312 sf. / **Է. Գովան**, *Թրքերէնէ-հայերէն Առևտրական-Ելմտական-Տնտեսագիտական Աստիճաններու Բառարան*, Իսթանպուլ, 1996, 312 էջ: Այսուհետև՝ **Է. Գովան**, *Թրքերէնէ-հայերէն առևտրական....*:

¹⁵ **Է. Գովան**, *Թրքերէնէ-հայերէն առևտրական....*, էջ 296-299:

ա. ALTIN YERE DÜŞMEKLE PUL OLMAZ - *զետինն ինկած ոսկին արժեքը չի կորսնցնեք* - Kedin ingadz vosgin arjekı çı gorsıntsineri¹⁶,

բ. DENİZDEKİ BALIĞIN PAZARLIĞI OLMAZ - *ծովէն չէլած ձուկին վրայ սակարկութիւն չ'ըլլար* - Dzoven çeladz tsugin vira sagargutyun çillar¹⁷:

Է. Գովանը հետագա տարիներին զուգահեռաբար շարունակում է իր բառարանագրական աշխատանքները և 2016 թ. 89 տարեկանում ընթերցողի սեղանին դնում «Թրքերէնէ հայերէն ասութիւններու այժմեական բառարան»-ը, որն ընդգրկում է շուրջ 30.600 բառ: Ինչպես նշված է բառարանի առաջաբանում, նրա նպատակն է եղել պոլսահայության շրջանում առավել խթանել հայերենի ուսուցումը¹⁸:

Հեղինակը լատինատառ թուրքերեն հիմնաբառի կողքին հիմնականում նշել է հայատառ արևմտահայերեն թարգմանությունը և լատինատառ արևմտահայերեն արտասանությունը: Սակայն որոշ հիմնաբառերի կողքին փակագծերի մեջ տրված են թուրքերեն այլ հոմանիշ բառեր: Մի շարք հիմնաբառերի կողքին կամ թուրքերեն հոմանիշ(ներ)ից հետո փակագծերի մեջ շեղագիր տառատեսակով տրված է նաև մեծ մասամբ անգլերեն (նաև այլ լեզվով) թարգմանությունը: Արևմտահայերեն թարգմանությունը երբեմն ներկայացվում է մեկից ավելի հոմանիշներով: Ամեն մի բառահոդվածի վերջում, ինչպես նախորդ բառարանում, տրվում է նաև հիմնաբառի լատինատառ արևմտահայերեն արտասանությունը: Ընդ որում՝ լատինատառ դարձնելիս թուրքերենի այբուբենում բացակա որոշ հայերեն տառեր ընդգծվում են՝ խ - kh; ծ - dz; ձ,

¹⁶ Ե. Գովան, *Թրքերէնէ-հայերէն առեստրական....*, էջ 297:

¹⁷ Ե. Գովան, նշ. աշխ., էջ 298:

¹⁸ Ե. Գովան, *Թրքերէնէ հայերէն ասութիւններու....*, էջ 5:

ց - ts: Իսկ պարզաձանցավոր, բարդ կամ բարդաձանցավոր բառերը «դյուրընթեռնելիության նպատակով» որոշարկվում են ապաթարցով, սակայն այդ սկզբունքը հավասարապես կիրառված չէ:

Օրինակ՝

Adına (Birini temsilen = *On bihalf of*) Վասն - Յանուն - Ի դիմաց / Vasin - Hanun - İ timats¹⁹,

Öz geçmiş (Yaşam öyküsü = *CV*) Կենսագրություն – Կենսագրական / Gensak’rut’yun – Gensak’ra’gan²⁰:

Բառարանում ներառված են նաև օսմաներեն արտահայտություններ, առած-ասացվածքներ, նշանավոր անձանց թևավոր խոսքեր, Ավետարանից մեջբերումներ, արվեստի և գրականության ստեղծագործությունների անվանումներ, կազմակերպությունների անվանումներ, որոնք տարորոշվում են շեղագիր տառատեսակով: Օրինակ՝

Tanrı sevgidir, sevgide yaşayan Tanrıda yaşar, ve Tanrı da onda yaşar (İncil) Աստուած սէր է, ով որ սիրոյ մէջ կ’ապրի Աստուծոյ մէջ է որ կ’[՝՝ Ս.Մ.]ապրի եւ Աստուած ալ անոր մէջ [Աւետարան՝ Ս.Մ.] / Asdvadz ser e, ov vor siro meç gabri, Asdudzo meç e vor gabri, yev Asdvadz al anor meç [Avedaran՝ Ս.Մ.]²¹,

Ermeni dünyasının zarif hanımları (Prensesler için söylenmiş) – Տիկնայք փափկացունք հայոց աշխարհին [(Արքայադուստրերուն համար ըսուած է)՝ Ս. Ս.] / Dig’nayk papga’sunk hayots aşkharh’in [(Arka’yatus’dirner’un hamar ısvadz e)՝ Ս. Ս.]²²,

Devlet benim! (= L’état c’est moi, 14.cü Louis) Ե՛ւ եւ տէրությունը [Լուի 14-րդ՝ Ս.Մ.] / Yes em derutyumı [Lui dasnı’çorrort՝ Ս.Մ.]²³:

¹⁹ Ե. Գովան, Թրքերէնէ հայերէն աստիճաններու..., էջ 17:

²⁰ Ե. Գովան, Թրքերէնէ հայերէն աստիճաններու..., էջ 605:

²¹ Ե. Գովան, Թրքերէնէ հայերէն աստիճաններու..., էջ 744:

²² Ե. Գովան, Թրքերէնէ հայերէն աստիճաններու..., էջ 223:

²³ Ե. Գովան, Թրքերէնէ հայերէն աստիճաններու..., էջ 176:

Գրեթե նույն բառարանագրական սկզբունքներն են կիրառվում 2021 թ. 94 տարեկանում Է. Գովանի հրատարակած «Հայերենէ թրքերէն այժմեական բառարան»-ում, որը, ինչպես վերը նշվեց, առաջին արևմտահայերեն-լատինատառ թուրքերեն բառարանն է: Սկզբում տրվում է հիմնաբառի լատինատառ արևմտահայերեն արտասանությունը, այնուհետև՝ բուն հիմնաբառը և լատինատառ թուրքերեն թարգմանությունը: Բառարանից հեշտությամբ օգտվել ցանկացող պոլսահայության համար բառարանը կազմվել է թուրքերենի այբբենական կարգով՝ հաշվի առնելով թե՛ հայերենի այբբենական կարգի վերջինիս ոչ կատարյալ իմացությունը, թե՛ արևմտահայերենի եռաստիճան բաղաձայնները լատինատառ դարձնելու ժամանակ ի հայտ եկող անհարմարությունները: Օրինակ՝ *Der'in mer Hisus Kris'dos Stêrն մեր Հիսուս Քրիստոս Efendimiz İsa peygamber*²⁴:

Է. Գովանն իր կազմած երեք բառարաններում (1981, 2016, 2021) լատինատառ արևմտահայերենի ներմուծումը, որը կարելի է հանդիպել նաև պոլսահայ տարաբնույթ հրատարակություններում, ընդհանուր առմամբ նպատակաուղղել է «*քիչ թէ շատ Հայերէն խօսելու կարող, բայց կարդալու մէջ դժուարացողներուն դիւրիւթիւն ընծայելու համար*»²⁵: Երբ Հայոց ցեղասպանությունից փրկված և Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և նախկին Օսմանյան կայսրության երբեմնի հայաշատ գավառներում տարբեր հանգամանքների բերումով մնացած հայության վերջին բեկորներն

²⁴ Ե. Գովան, *Թրքերէնէ հայերէն ասութիւններու...*, էջ 168:

²⁵ Ե. Գովան, *Հայերէնէ թրքերէն...*, էջ 4: Հատկանշական է, որ վերջին երկու բառարանները, որոնք հովանավորվել են Թրքահայ ուսուցչաց հիմնարկի վարչության ատենապետ Սարգիս Քյուլեգեչի և նրա տիկնոջ Մարիամ-Էմմա Քյուլեգեչ-Քարադեմիրի օժանդակությամբ, տարածվում են անվճար: Երկու բառարաններին անգամ թուրքերեն նշված է «Ücretsizdir, para ile satılmaz» (հայ.՝ «Անվճար է, գումարով չի վաճառվում»):

իրենց զավակներին հայեցի կրթություն ապահովելու և իրենց հայությունը վերջնականապես չկորցնելու նպատակով դեռ տասնամյակներ առաջ աստիճանաբար սկսեցին փոխադրվել մայրաքաղաք, Պոլսո հայոց պատրիարքությունը նրանց ազգային ակունքներին մոտեցնելու նպատակով ստիպված ձեռնամուխ եղավ լատինատառ հայերեն կրոնական գրականություն հրատարակելուն²⁶:

Վերջին շրջանում նույնպես Պոլսի հայկական եկեղեցիներում ժողովրդին հասկանալի դառնալու համար քարոզներն անգամ կատարվում են թուրքերեն, առօրյա խոսակցական լեզուն դարձել է թուրքերենը, հայատառ մամուլի և գրականության ընթերցողների թիվն անհամեմատ պակասել է, Պոլսի հայկական վարժարաններում ուսանող աշակերտության համար արևմտահայերենի քերականական և հնչյունաբանական կանոնները դժվարություններ են ստեղծում և այլն: Ըստ այդմ՝ Է. Գովանն առաջարկել է ժամանակավոր լուծում. «....շատեր չեն գիտեր հայերէն այբուբենն ու տառերու կարգը: Անոնք որոնք կը յիշեն, ուղղագրական տարբերակի առնչութեամբ դժուարութիւններ ունին. պիտի խորհին ԳԻՄ տառը բանան, թէ ո՛չ ՔԷ կամ ԿԷՆ: Մինչդեռ թրքերէն այբուբենը անգիր գիտենք ու վստահ ենք որ ուղղագրական միակ տարբերակ մը կայ»²⁷: Ազգային գիտակցություն արթնացնելու ուղղությամբ արմատական փոփոխությունների բացա-

²⁶ Օրինակ տե՛ս Թ. Անուշեան Օ. Վրդ., Վ. Մերովբեան Սրկ. եւ ուրիշներ, Պատարագամատոյց հանդերձ աշխարհաբարով, [լատինական՝ Մ.Մ.] տառադարձութեամբ եւ թրքերէնով [թարգմանութեամբ՝ Մ.Մ.], Ստամպուլ, 2014 / Başrahip T. Anuşyan, Diyakos V. Seropyan v.s., Surp Badarak (Kutsal Sunu) Modern Ermenicesi, [Latin harfleriyle – S.M.] okunuşu ve Türkçe çevirisi ile, İstanbul, 2014.

²⁷ Ն. Միսգմէ, Երուարդ Գովան պատրաստած է հայերէն-թրքերէն դասագրքի տեւքով բառարան մը, «Մարմարա», Իսթանպուլ, 22.02.2021, էջ 1: Տե՛ս նաև Ե. Գովան, Հայերէնէ թրքերէն..., էջ 5; Ե. Գովան, Թրքերէնէ-հայերէն առեւտրական..., էջ 5, 6; Ե. Գովան, Թրքերէնէ հայերէն ասութիւններու..., էջ 5:

կայության պայմաններում այն միայն ժամանակավորապես կարող է հետաձգել որևէ էթնիկ հանրույթի վերջնական ձուլման գործընթացը: Պոլսահայ հեղինակների, այդ թվում՝ Է. Գովանի՝ արևմտահայերենում լատինական գիր կիրառելը նույնպես պետք է դիտարկել որպես ժամանակավոր հանգրվան: Է. Գովանը նշում է. «.... վստահաբար պիտի գտնուին նաեւ անձեր, որոնց պիտի պնդեն թէ ասիկա դաւաճանութիւն է մայրենի լեզուին: Ճիշդ խօսինք, ներկայ պայմաններու տակ այսպիսի դիրքիւններու կարիք կայ, որպէսզի թրքահայեր չմոռնան իրենց մայրենի լեզուն»²⁸: Այս առումով Է. Գովանի բառարանները կարելի է համարել արդի պոլսահայ իրականության հայելին:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ առաջին անգամ ի մի է բերվում օսմանյան շրջանի հայ բառարանագրական ավանդույթների հիման վրա վերջին հարյուրամյակում ստեղծված լատինատառ թուրքերեն-հայերեն (արևմտահայերեն և արևելահայերեն) և հայերեն (արևմտահայերեն և արևելահայերեն)-լատինատառ թուրքերեն բառարանագրության պատմությունը: Այդ բառարանների շարքում Է. Գովանի լատինատառ թուրքերեն-հայատառ արևմտահայերեն-լատինատառ արևմտահայերեն առևտրա-տնտեսագիտական եզրույթների (1996), լատինատառ թուրքերեն-հայատառ արևմտահայերեն-լատինատառ արևմտահայերեն (2016) և լատինատառ արևմտահայերեն-հայատառ արևմտահայերեն-լատինատառ թուրքերեն (2021) բառարաններն ունեն իրենց ուրույն տեղը և աչքի են ընկնում բառապաշարի հարստությամբ, գիտահանրամատչելի լեզվով և պոլսահայության արդի խնդիրները բացահայտող անուղղակի անդ-

²⁸ Ն. Միզմե, նշվ. աշխ.:

րադարձումներով: Մասնավորապես՝ դրանցում մատնանշվում է ժամանակի պահանջով ներմուծված լատինատառ արևմտահայերենի հարցը, որը դիտարկվել է ոչ այնքան համաշխարհայնացման ընդհանուր գործընթացների հետևանքով տարբեր լեզուներ թափանցած լատինատառ գրույթի տարածման, որքան պետական քարոզչության հետևանքով թուրքերենի գերակայության հաշվին արևմտահայերենի լատինական, ավելի ճիշտ՝ թուրքական տառադարձման համատեքստում: Փաստորեն, հայատառ թուրքերեն գրականության ավելի քան 600-ամյա պատմությունից հետո անցյալ դարի վերջից սկսած ձևավորվում է լատինաթուրքական տառադարձմամբ արևմտահայերեն նոր գրականություն: Այն նաև ուղղորդում է հայաստանյան համալսարանական համապատասխան ամբիոններում ուսանող երիտասարդներին իրենց ուսումնառության ընթացքում օգտվելու այս արժեքավոր բառարաններից:

Օգտագործված գրականություն

Անուշեան Թ. Ծ. Վրդ., Սերովբեան Վ. Սրկ. եւ ուրիշներ, Պատարագամատոյց հանդերձ աշխարհաբարով, տառադարձութեամբ եւ թրքերէնով, Ստամպուլ, 2014 / Anuşyan T. Başrahip, Seropyan V. Diyakos v.s., Surp Badarak (Kutsal Sunu) Modern Ermenicesi, okunuşu ve Türkçe çevirisi ile, İstanbul, 2014.

Ավետիսյան Ա. Ժ., Մատենադարանի այլալեզու ձեռագիր բառարանները: Պարսկերեն-օսմաներեն, արաբերեն-օսմաներեն, չաղաթայերեն-օսմաներեն, արաբերեն-պարսկերեն-օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն-պարսկերեն, հայատառ թուրքերեն-արաբերեն: Ուսումնասիրություն և նկարագրություն, Գիրք Ա., Ե., 2024:

Գովան Ե., Թրքերենի հայերեն ասութիւններու այժմէական բառարան, Իսթանպուլ, 2016 / Kovan Y., Deyimlerle Türkçeden Ermeniceye güncel sözlük, İstanbul, 2016.

Գունդակչյան Ք. (Գոնտակչյան Կ.), Հայերեն-թուրքերեն համառոտ բառարան, Ե., 2011 / Gundakçyan K. (Gondakçyan K.), Ermenice-Türkçe küçük sözlük, Erivan, 2011.

Դերմենջյան Ս., Հայերեն-թուրքերեն բառարան, Ե., 2013:

Եաղուպեան Ա. ՅԼ., Հայատառ թրքերենէ-հայերէն բառարան, Նիւ Եորք, 1919:

Կոնտակչյան Կ. (Գունդակչյան Ք.), Թուրքերեն-հայերեն բառարան, Ե., 2003 / Kondakçyan K. (Kundakçyan K.), Türkçe-Ermenice sözlük, Erivan, 2003.

Հովհաննիսյան Գ., Երանոսյան Հ., Աշխարհագրական-երկրագրական եզրույթների և հասկացությունների հայերեն-թուրքերեն, թուրքերեն-հայերեն բառարան, Ե., 2021:

Ղազարյան Ռ., Թուրքերեն-հայերեն բառարան, Ե., 2003:

Պօհճալեան Ա. վրդ., Թրքերենէ-հայերէն առձեռն բառարան, Իսթանպուլ, 1981 / Bohçalyan A., Türkçe-Ermenice sözlük, İstanbul, 1981.

Պօյաճեան (Կեօքօղլու) ԻԻ., Համառոտ բառարան, Իսթանպուլ, 2023:

Պօյաճեան (Կեօքօղլու) ԻԻ., Համառոտ բառարան, Իսթանպուլ, 2025:

Սիւզմէ Ն., Եղուարդ Գովան պատրաստած է հայերեն-թրքերեն դասագրքի տեսքով բառարան մը, «Մարմարա», Իսթանպուլ, 22.02. 2021:

Ստեփանեան Յ. Ա., Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտութիւն (1727-1968), Ստամբուլ, 2005 / Stepanyan H. A., Ermeni harfli Türkçe kitapları ve süreli yayınlar bibliyografyası (1727-1968), İstanbul, 2005 / Stepanian

H. A., *Bibliographie des livres et de la presse Armeno-Turque (1727-1968)*, Istanbul, 2005.

Ստեփանյան Հ., Հայաստան թուրքերեն գրականությունը, Ե., 2023:

Ստեփանյան Հ., Հայաստան թուրքերեն ձեռագիր բառարաններ, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, Ե., 2005, էջ 250-254:

Çağlar İ., *Ermenice-Türkçe sözlük*, Ankara, 2016.

Karaca B., *Doğu Ermenice-Türkçe sözlük*, Ankara, 2001.

Karaca B., *Doğu Ermenice-Türkçe sözlük*, Ankara, 2007.

Kovan Y., *Bir muhasebecinin 50 yıllık meslek anıları*, İstanbul, 2007.

Kovan Y., *Muhasebenin basitleştirilmiş temel kuralları*, İstanbul, 2009.

Kovan Y., *Türk alfabesine göre sıralı Ermeniceden Türkçeye güncel sözlük*, İstanbul, 2021 / Գովան Ե., Թրքերեն այբբենական կարգով դասավորուած հայերենէ թրքերեն այժմէական բառարան, Իսթան-պուլ, 2021:

Kovan Y., *Türkçeden-Ermeniceye Ticari-Mali-Ekonomik Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 1996 / Գովան Ե., Թրքերենէ-հայերէն Առեւտրական-Ելմտական-Տնտեսագիտական Աստիճիւններու Բառարան, Իսթան-պուլ, 1996:

Pamukciyan K., *Ermeni Harfli Türkçe Metinler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar - C. II*, İstanbul, 2002.

Manvelyan Sergey-Edward Govan's Armenian-Turkish and Turkish-Armenian dictionaries.- In this article for the first time is systematized the history of the Latin-script Turkish-Armenian (Western and Eastern Armenian) and Armenian (Western and Eastern Armenian)-Latin-script Turkish lexicography created over the past century based on the Armenian lexicographical traditions of the Ottoman period. Among these dictionaries, the works of Constantinopolitan Armenian economist, lexicographer and community figure Edward Govan (1927-2021) stand out: the Latin-script Turkish-Armenian-script Western Armenian-Latin-script Western Armenian dictionary of commerce and economic terms (1996), the Latin-script Turkish-Armenian-script Western Armenian-Latin-script Western

Armenian dictionary (2016) and the Latin-script Western Armenian–Armenian-script Western Armenian–Latin-script Turkish dictionary (2021). These dictionaries are distinguished by their rich vocabulary, accessible-scientific language and indirect references to contemporary issues of the Constantinople Armenian community. It should be noted that the introduction of the Latin-script Western Armenian determined by historical circumstances, is conditioned less to the global processes of Latinization of writing systems and more to the ramifications of state ideological policy. In this context the Latin-more precisely Turkish transliteration of the Western Armenian language has emerged against the backdrop of the hegemonic status of the Turkish language.

Keywords: Armenian-script Turkish dictionary, the Latin-script Turkish–Armenian dictionary, Western Armenian, Eastern Armenian, the Latin-script Western Armenian, lexicographer Edward Govan, Turkish Language Policy.

Manvelyan Sergey, PhD in History, Institute of Oriental Studies of Russian -Armenian University, lecturer.

Манвелян Сергей- Армяно-турецкий и турецко-армянский словари Эдварда Гована.- В работе впервые систематизируется история латинописьменных турецко-армянских (западноармянский и восточноармянский) и латинописьменных армяно-турецких (западноармянский и восточноармянский) словарей, созданных на протяжении последнего столетия, на основе армянских лексикографических традиций османского периода. Особое место в этом ряду занимают труды константинопольского армянского экономиста, лексикографа и общественного деятеля Эдварда Гована (1927-2021): словарь торгово-экономических терминов на латинописьменном турецком - армянописьменном западноармянском - латинописьменном западноармянском (1996), словарь на латинописьменном турецком - армянописьменном западно-

армянском - латинописьменном западноармянском (2016), а также словарь на латинописьменном западноармянском - армянописьменном западноармянском - латинописьменно турецком (2021). Указанные словари отличаются богатством словарного состава, доступным научно-популярным языком и косвенными отсылками к актуальным проблемам армянской общины Стамбула. В частности, отмечено в них по велению времени о внедрении латинописьменного западноармянского языка, обусловленного не столько глобальными процессами латинизации письменных систем, сколько как следствие государственной идеологической политики, в рамках которой латинская, а точнее – турецкая транслитерация западноармянского языка формируется на фоне доминирующего положения турецкого языка.

Ключевые слова: армянописьменный турецкий словарь, латинописьменный турецко-армянский словарь, западноармянский язык, восточноармянский язык, латинописьменный западноармянский язык, лексикограф Эдвард Гован, турецкая языковая политика.

Манвелян Сергей, кандидат исторических наук, Институт востоковедения Российско-Армянского Университета, лектор.